

כתיב וקרי: פשר התופעה, דרכי הסימון שלה ודעות הקדמונים עליה
(המשך)

לזכר מורי הרב מרדכי ברויאר ז"ל
"ומידך נתנו לך"

חלק ג: דעות הקדמונים על תופעת כתיב וקרי

בחלק זה של המאמר יובאו דבריהם של חכמי לשון ומסורה, מן המאה העשירית ועד המאה השלוש-עשרה, העוסקים בתופעת כתיב וקרי. שני קטעי המסורה שיידונו כאן שונים באופיים ממגבשי המסורה שנדונו בחלק א ובחלק ב: הערות המסורה הקטנה והגדולה שבכתבי היד, החיבור "אכלה ואכלה" ורשימות כתיב וקרי שבגניזה. כל אלה אינם נוגעים כלל בפרשנות הפסוקים, אלא מתארים את תופעת כתיב וקרי מצדה הטכני בלבד. ואילו קטעי המסורה שלהלן דנים במפורש בשתי שאלות: האחת, מהי דרך הפירוש של הכתיב והקרי, ומה היחס בין פירושיהן של שתי הצורות; השנייה, כיצד ומתי נוצרו שתי הצורות האלה.

גם חכמי הלשון עסקו בשאלות האלה, וניתן להצביע על קשרים וזיקות בין דבריהם ובין קטעי המסורה. כיוון שאין בידינו לתארך במדויק את זמן חיבורם של קטעי המסורה ואף לא את זמנם המדויק של דיוני חכמי הלשון, קיים לעתים קושי לקבוע במדויק כיצד השפיעו המקורות השונים זה על זה.

ר' יהודה חיוג' והסבריו בסוגיית כתיב וקרי

ר' יהודה חיוג' (945–1012 לערך)¹ היה מראשוני המדקדקים העבריים בספרד, ופרץ דרך חדשה בתפיסת השורש העברי כתלת-עיצורי. שני ספרי הדקדוק המרכזיים של חיוג' – ספר אותיות הנח וספר פעלי הכפל (שנכתבו בערבית) – הם בעיקרם מילונים

* חלק א וחלק ב של המאמר הופיעו בלשונונו ע (תשס"ח), עמ' 55–73.
1. שמו בערבית אבו זכריא יחיי בן דאוד. לדיון באופנים שבהם מופיע השם ובמקורו ראה כתאב אלג'תף, מבוא, עמ' 7.

של השפה העברית, העוסקים בגזרות השורש השונות.² מאוחר יותר כתב חיוג' את כתאב אל־נַתַף, ובו לקט פירושים לשוניים לספרי הנביאים.³ חיוג' אינו דן ישירות בסוגיית כתיב וקרי, ואינו מציע לה הסברים מקיפים וסדורים. תפיסתו בעניין זה עולה מתוך דבריו במקומות שונים בחיבורו, כשהוא מתייחס לתופעות פונולוגיות ומורפולוגיות וכשהוא בא לדון בפסוקים שונים אגב מיונם לשורשיהם.

נקודת המוצא להסבריו של חיוג' היא קיומן של שתי מסורות – מסורת כתיבה (כ'ט – הנכתב, הכתוב) ומסורת קריאה (לפט' – הנקרא, המבטא). שתי המסורות האלה קיימות בכל מילה במקרא.⁴ לעתים קרובות מצביע חיוג' על פער בין שתי המסורות האלה. פער כזה נוצר, למשל, כאשר נכתבת במילה אם קריאה שאינה הגויה או כאשר תנועה ההגויה במילה אינה מסומנת באם קריאה. המקרים האלה אינם נחשבים במסורה בדרך כלל כמקרי כתיב וקרי. הנה שלוש דוגמות:

שורש יר"א: אך "יִרְאוּ אֶת ה' קְדוֹשֵׁיו" (תה' לד, י) האלף נופל מהמבטא, להיותו קל, והוא כתוב כי הוא שרש (ספר אותיות הנח, עמ' 53 [120]).
הקדמה: "אִמַר אֵל אֱלֹהִים" (איוב י, ב) "וְאָכַל פֶּתִי לְבַדִּי" (איוב לא, יז) – הוו נופל מהמכתב, והוא עומד במבטא (שם, עמ' 15 [48, 50]).
שורש אס"ר: ונכון הוא בלשון שיניחו אלף אסורים ויעלימוהו ויפילוהו מהמכתב, להשענם על המבטא באשר יכנס עליו הא הידיעה, כמו "מבית הסורים יצא" (קה' ד, יד), שהוא מן אסורים, ואלו [לא] היה ממנו היה הסמך דגוש (שם, עמ' 36 [70]).

בדוגמות האלה באה לידי ביטוי ההשקפה כי כל אחת מן המסורות יכולה להיות חלקית ולהשמיט יסודות תאורטיים הקיימים במילה. היחס בין שתי המסורות הוא

2. המקור בערבית יצא לאור במהדורת מ' יסטרוב, ליידין 1897. תרגומו העברי של ר' אברהם אבן עזרא יצא לאור במהדורת י"ל דוקס, פרנקפורט א"מ 1844. להשלמת קטע גדול מן החיבור, שנשמט במהדורה זו, ראה ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 126–155. תרגום אחר, של ר' משה אבן ג'יקטילה, יצא לאור במהדורת י"ב נוט, לונדון וברלין תר"ל (1870). פרופ' דוד טנא ז"ל התקין מהדורה של המקור הערבי ושל שני התרגומים העבריים, עמוד מול עמוד. ראה טנא, חיוג'. בציטוטים שלהלן מספר אותיות הנח, התרגום המצוטט הוא תרגומו של ראב"ע במהדורת דוקס; ציוני העמודים לפי מהדורה זו, ובסוגריים מרובעים ציוניהם לפי מהדורת טנא.
3. ראה כתאב אל־נַתַף. בסל עמד על גישתו של חיוג' לתופעת הכתיב והקרי במבוא לספר, עמ' 47–48. ראה גם במפתח, שם, עמ' 316.
4. ראוי להדגיש כי חיוג' מתייחס תמיד לנכתב ולנקרא, וזאת בניגוד להתייחסות ל"כתיבה בפנים וכתיבה מבחוץ" המצויה בדברי הראשונים, כגון אלה שזכרו בראש המאמר.

יחס של השלמה: מה שהושמט באחת מהן מצוי ברעותה. לעתים מציאותו של יסוד כלשהו באחת המסורות מאפשרת את ההשמטה במסורת השנייה.⁵

ככמה מקומות נזקק חיוג' למקרים שיש בהם פער גדול בין הכתיב לקרי והם שייכים במובהק לקטגוריה המסרנית של "כתיב וקרי".⁶ מצירוף כל קטעי הדיון של חיוג' עולה תפיסה ברורה ומגובשת ביחסו לתופעה זו: המצב הדואלי של קיום שתי המסורות מזמן לבעלי המקרא⁷ אפשרויות רבות. ההנחה העולה מדברי חיוג' היא שאין בתופעת הכתיב והקרי לא טעות ולא שיבוש ולא הגהה, אלא דרכים שונות לניצול מודע של המסירה הכפולה:

1. הכתיב והקרי מייצגים צורת לשון אחת שחלה בה התפתחות – תוספת או קיצור להקלת ההגייה. הכתיב מורה על צורת היסוד, ואילו הקרי הוא הביצוע המעשי לאחר טרנספורמציה. וכן גם להפך: הקרי יכול להורות על צורת היסוד ולהכיל יסודות שאינם קיימים בכתיב.
2. הכתיב והקרי מייצגים שתי צורות לשון שונות. כדי לשמר את שתי הצורות נקבעו

5. במקרים אחרים הכתיב מלא באופן חריג, או חסר באופן חריג, או שחל בו חילוף של אותיות אהו", שהוא חילוף היכול לחול באופן שרירותי. לדוגמה:

"ויבא הַלְאָמָה" (שמ"ב י, יז) – אמר בו אבו זכריא יחיי: האל"ף [לביורור] ההגייה [...] "לעת צאת המלאכים" (שם יא, א), האל"ף לכתיב. והקרי המלכים, והכתיב בתוספת אל"ף נחה, והכוונה בו אחת אלנתף, עמ' 108).

"וַיָּבֹאוּ יַרְבֵּעַם" (מל"א יב, יב) – [...] הווי"ו הזאת כתובה במקום האל"ף שב"פֶּא" (שם, עמ' 128, ההסבר השני).

"אשר לא יעדה" (שמ"ב כא, ח) – "אשר לא כרעים" (וי"א, כ) "אשר לא חומה" (שם כה, ל) שהיה ראוי להכתב בו ונכתב באלף והוא נכון בלשון (ספר אותיות הנח, עמ' 12 [36]). והאומר כי וו עֲשׂוֹת, גְּנוֹת, קְרָאת, פּוֹעֵל, והתו נוסף – ישים "וּבְמִלְאֵת הַיָּמִים", "ביום הַטָּאוֹת", "לבלתי קראת לנו", "שְׁנֹאת רע" מבעלי ההא, ויאמר כי האלף נכתב במקום וו עֲשׂוֹת, קְרָאוֹת, גְּנוֹת, כמנהגם שיכתב אחד מאותיות הנוח תחת חבירו (שם, שורש מל"ה, ההסבר השלישי, עמ' 121 [374]).

6. חיוג' אינו מדגיש במיוחד את המקרים המוגדרים במסורה כ"כתיב וקרי", ואינו מבחין בינם לבין מקרים אחרים. לעתים נוצר מצב פרדוקסלי: חיוג' מדבר על פער בין הכתיבה לקריאה במקרים שהמסורה אינה מתייחסת אליהם, ודווקא מה שמוגדר במסורה ככתיב וקרי נחשב לדעתו למקרה שיש בו התאמה בין המסורות. במקרים הרבים של דחיק, כגון "קומו צאו" (בר' יט, יד) – "ישמו השתי מלות במבטא כאלו היה מלה אחת [...] ובמכתב שתי מלות". ואילו בפסוקים "מִנְּהָ בִידֶךָ" (שמ"ד, ב) "מִלְּכֶם תִּדְכְּאוּ" (יש' ז, טו) – "שמו שתי המלות מלה אחת במבטא, על כן היה נכון בלשון שיכתבו אותם בכתיבה מלה אחת" (ספר אותיות הנח, עמ' 8 [24]).

7. חיוג' מזכיר בתחילת ספרו פעמים רבות את "העברים" ("אלעבראניין") כבעלי הלשון העברית. ראה טנא, חיוג', עמ' 12, 16, 20 ועוד. בהמשך ספרו הוא משתמש בפעלים בגוף שלישי ברבים מבלי לפרש למי בדיוק כוונתו. בשורש מל"ה מזכיר חיוג' את "הקדמונים" או "הראשונים" ("אלאואיל") כמי שהחליטו לקבוע מסורת לשון אחת ככתיב ומסורת לשון אחרת כקרי.

בכוונה תחילה צורות שונות לכתוב ולקרי. ברוב המקרים אין הבדל משמעות בין הצורות השונות, אך לפעמים הפער ביניהן גדול יותר, ויש ביניהן הבדל משמעות. הנה כמה דוגמות:

1. הכתיב והקרי מייצגים צורה שחלה בה התפתחות. שורש ימ"ן: ודע כי בנימן שתי מלות בן וימין, נעשה משתייהם שם אחד. והראיה על זה שכתבוהו שתי מלות "ויהי איש מבן ימין" (שמ"א ט, א) והנקרא אחד (ספר אותיות הנח, עמ' 47 [104]). שורש בל"ל: יתכן השורש במלת "בבל" שתי מלות – בא בל – והתחברו ושם שם אחד, על כן נכתב בלא אלף, ובמבטא יתברר האלף, ונשענו על המבטא והפילוהו מהמכתב, וכמו "בגד" (בר' ל, יא) שנכתב בלא אלף מלה אחת והשורש שתי מלות בא גד. על כן אמרתי יתכן היות בבל כמוהו (שם, עמ' 153 [476]).

השם בנימין מורכב משתי מילים, והדבר בא לידי ביטוי בצורת הכתיב בפסוק אחד בספר שמואל. ואילו בפסוק "בא גד", דווקא צורת הקרי מייצגת את צורת היסוד, וממנה למד חיוג' גם על השם כָּבָל. אמנם במילה הזאת לא באה הערת קרי, אך בכל זאת קריאתה של הבי"ת הראשונה בקמץ מבטאת את האל"ף הנעלם המצוי בצורת היסוד שלה.

"ותלוש" (שמ"ב יג, ח) – אמר אבו זכריה יחיי: נכתב "ותלוש" על-פי היסוד, כלומר, בהופעת עי"ן הפועל, כמו נְתָקָם, וְתָשָׁב, שיסודן נְתָקוּם וְתָשׁוּב (כתאב אלנתף, עמ' 110). "וַיִּרְאוּ הַמַּרְאִים אֶל עַבְדֵיךָ" (שמ"ב יא, כד) – אמר אבו זכריה יחיי: האל"ף היא [אות] שורש, והניחוחה כדי להקל, והכתיב [באל"ף] הוא על-פי השורש והוונחה (=בהתעלמות מן) ההגייה (שם, עמ' 108).

2. הכתיב והקרי מייצגים שתי צורות לשון שונות הקרובות במשמעותן. שורש בד"ה: ונכתב אלף נח נעלם במקום למד הפועל "כי מלבך אתה בודאם" (נחמיה ו, ח) על השורש – כי יכתבו הדבר על השורש. ויש מהם שיאמרו "כי מלבך אתה בודאם" ויש שהם אומרים "אתה בודם" ונכתב האחד ונקרא השני שלא יפול מדבריהם (ספר אותיות הנח, עמ' 110 [306]).

חיוג' מציע פה שני הסברים. לפי ההסבר השני, הכתיב והקרי בפסוק הזה מייצגים שתי מסורות בקריאת המילה, וההבדל הדיאלקטי נשמר במכוון בדרך זו של קרי וכתוב.⁸

8. לפי ההסבר הראשון, הכתיב מייצג את הנח הנעלם (ההגי בתנועת הקמץ), והנח הנעלם עצמו

"ויעשה עמרי הרע" (מל"א טז, כה) – נכתב ויע[שה] ונק[רא] ו[יעש] כדי שלא תאבדנה שתי המסורות, ושתייהן מותרות בלשון כמו ויעלה, ויעל; ויבנה, ויבן; ויקנה, ויקן (כתאב אלנתף, עמ' 134).
 וכן אומר, שנכתב "אם בגנבים נמצאה" (יר' מח, כז; כתיב נמצאה וקרי נמצא) בה"א בגלל הסיבה הזאת [=ה"א נוספת שאין לה משמעות], כי הכתיב הוא לשון המשקפת הגייה כמו הקרי, ואחת נכתבה ואחת נקראה, כדי להראות את שתייהן (שם, עמ' 204–206).

2. הכתיב והקרי מייצגים שתי צורות שונות, השונות גם במשמעותן.
 שורש כר"ה: וענין שני כרה, כריתי, "ויכרה להם כרה גדולה" (מל"ב ו, כג) "יכרו עליו חברים" (איוב מ, ל). "להכרות את דוד" (שמ"ב ג, לה) נכתב "להברות", והכתוב מזה הענין אחר (ספר אותיות הנח, עמ' 118 [366]).⁹
 "מגדול" (שמ"ב כב, נא) – אמר אבו זכריא יחיי: אשר ל"מגדיל" הרי הוא פועל כבד יוצא, כמו משפיר מאבד. ואשר ל"מגדול" הרי הוא שם, כמו מזמור, מבחור (כתאב אלנתף, עמ' 120).

מדבריו של חיוג' קשה להבין בבירור מהו התהליך ההיסטורי שהוא מתאר: מי הם אותם חכמים שקבעו שיש לקיים צורות שונות בכתיב ובקרי, והאם לפני זמנם של אותם חכמים התקיימו בפועל שתי מסורות שונות בקריאת פסוקי המקרא שהוא דן בהם. מהתעלמותו של חיוג' מן השאלה הזאת נראה שאין היא מטרידה אותו. אולי סבר ששתי הצורות החלופיות קיימות באופן תאורטי בלשון, ועל פי העובדה הזאת נקבעו מסורות הכתיבה והקריאה של המקרא.

ר' יונה אבן ג'נאח

שיטתו העקרונית של ר' יונה אבן ג'נאח (סוף המאה העשירית עד מחצית המאה האחת-עשרה) בהסבר תופעת הכתיב והקרי אינה רחוקה מזו של ר' יהודה חיוג'. זאת, אף על פי שאבן ג'נאח חולק על ההסברים שהציע חיוג' לצורה בודאם (נחמ' ו, ח). ההסבר שאבן ג'נאח מציע לצורה זו מתאים עקרונית לדרך שהלך בה חיוג'.

משקף את לי הפועל של השורש כד"ה. לפי ההסבר הזה, הכתיב והקרי מייצגים פה צורה לשונית אחת (ולא שתיים). בספרו כתאב אלנתף (עמ' 128–131) מביא חיוג' את ההסבר השני בלבד.

9. גרסה עדיפה נמצאת במקור הערבי: "להברות את דוד, יכתב להכרות את דוד, פאלמכתוב מן הד'א אלמעני" (מהדורת יסטרוכ, עמ' 182). כלומר, צורת הכתיב בלבד שייכת לשורש הנדון כאן. גרסה זו (להכרות כ'; להברות ק') משתקפת בדברי התלמוד הבבלי, סנהדרין כ ע"א. ואילו לפי נוסח המסורה להברות כתיב וקרי.

במקומות אחרים, שם הכתיב מייצג את צורת היסוד והקרי את הצורה שחל בה קיצור:

ונכתב "כי מלבך אתה בודאם" באלף על העיקר, והיה משפטו להיות האלף נראית כמו אלף קוראם ואלף נושאם, והרפואה כאשר הרפו אלף "חוטאים ליי" (שמ"א יד, לג) ואלף "קראים" (תה' צט, ו) (שורש בד"א, ספר השרשים, עמ' 57).

אבן ג'נאח מביא את הסברו של חיוג' – "שהיה מהם מי שאומר בודאם והיה מהם מי שאומר בודם ושמו אחד המאמרים כתיב והאחד קרי". את ההסבר הזה הוא דוחה משתי סיבות: ראשית, חיוג' טעה בגרסת הפסוק "אשר בדא" (מל"א יב, לג) וסבר שהמילה כתובה בה"א (בדה), וזה מה שהביא אותו להציע את הסברו. שנית, הצורה הצפויה מגזרת ל"ה היא בודם ולא בודם.¹⁰ מכאן ניתן אולי להתרשם כי אבן ג'נאח אינו מתנגד עקרונית לדרך ההסבר של כתיב וקרי כמייצגים שתי צורות לשון שונות.

על רקע זה נעיין בדבריו של אבן ג'נאח בשורש ב"ג:

"בפת בג המלך" (דנ' א, ח) ו"אכלי פת בגו" (שם יא, כו) פרשו בו לפתן, ואני אומר כי בג כמו מאכל, וכאלו אמר בפת מאכל המלך, כאשר אמר "וביין משתיו" (דנ' א, ח). וממה שמאמץ הפירוש הזה – עם מה שהוא נגלה לכל המודה באמת – כתבם "ונתתיך לבז" "ונתתיך לבג" (יחזקאל כה, ז – צורות הקרי והכתיב), כאילו אמר ונתתיך למאכל (כאשר אמר "והיה לאכל" (דב' לא, יז)).

כי הכתיב ולא קרי איננו ריק אצלם מטעם, אלא שהמעתיקים אותו לא היו ברוב המעתיקים הקרי, על כן כתבוהו ולא קראוהו (ספר השרשים, עמ' 55).¹¹

מן הניסוח הזה נראה כי אבן ג'נאח סבור שהכתיב והקרי הם שתי מסורות העוברות בנפרד בקרב שתי אסכולות מסירה; וזאת בניגוד לחיוג' המדגיש כי בעלי המקרא השתמשו בכוונה בשתי המסורות וקבעו ז' לצד ז'. אולם גם את דברי אבן ג'נאח ניתן לפרש באופן דומה: כיוון שהיו שתי אסכולות שנחלקו בקריאת המילה, באו החכמים וקבעו את הנוסח האחד בכתיבה ואת האחר בקריאה. ומכל מקום יש להדגיש: גם אבן ג'נאח אינו מדבר על ספק או שיבוש אלא על מסורות נפרדות.

10. ההסבר השני בא רק במקור הערבי, ובכר תרגמו לעברית והביאו בסוגריים במהדורתו.

11. במקור: "פאן אלכתב עיר אלקרי לם יח'ל מן [אן] [יכוון] לה ענדהם מענא, אלא אן אלרואה לה לם יכונוא בכת'דה רואה אלקרי, פלד'לך ח'ץ' באלכתאב פקט דון אלקראאה".

התייחסויות בספרות המסורה לתופעת כתיב וקרי בספרות המסורה באים שני דיונים העוסקים בתופעת כתיב וקרי. האחד קדום יותר, ומצוי בכתיב יד מסוף המאה העשירית ואילך, וגישתו לנושא תמימה. השני מאוחר קצת יותר וביקורתי.

הקטע הראשון מובא באוסף "דקדוקי הטעמים" במהדורת בער ושטראק על פי שלושה כתיבי יד, שאחד מהם נכתב בשנת 989.¹² וזה נוסחו במהדורה זו:

וזה הוא פירוש סתרי המקרא בחסיר, וביתיר, ונכתב דבר ונקרא אָהָר, ונכתב ולא נקרא, ונקרא ולא נכתב, וגם סדר קמוצות ופתוחות ושתי נקודות ושלש נקודות, דברים מבוארים.

ואם ישאל הדרוש, מה טעם לזה שיהיו דברים סתומים ולא מגולים, ויהיו על דרך אחת.

תשובתו, אילו היה המקרא כולו מְגֻלָּה לא היה שכר ולא כבוד ליגעים בו וללומדים ולמפרשים.

וחלילה שיהיה און ועול, כי מרב עונות נתפזרו ישראל וספו חכמיהם ונסתלקה הנבואה ונשארו מעט מהרבה וכאין עינים נגששה, וכן הוכיח הנביא "ונעו מים עד ים ומצפון ועד מזרח ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו" (עמ' ח, יב). ועוד אמר "ביום ההוא תתעלפנה הבתולות היפות והבחורים בצמא" (שם, יג). ואין זה צמא למים ולא רעב ללחם כי אם צמא לדברי תורה, וכן אמר בראש הדבור "הנה ימים באים נאם יי והשלחתי רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמע את דברי יי" (שם, יא). ועד עתה יש לישראל שארית ופליטה, וכן הוא אומר "ואף גם זאת בהיותם" וגו' (וי' כו, מד).

ואם יתן אדם דעתו במקרא ויִכְיֶן לכו לשמים ויחפש ויחקור, ימצא ולא יסתר ממנו דברי תורה. אם יחקור ויחפש בדעה שלמה ולא יטה לשרירות ולא יהיה אחרי רבים לרעות – ימצא ויגלו לו סתרי התורה במקרא ובפירוש ובענינים. ואילו היו דברי תורה סתומים וחתומים, היו ישראל ערומים, מן המצות המקימים, ולא היו חוטאים ואשמים, אלא הם גלויים, ויודעים אותם החכמים, ויראי יי' התמימים, כי כן משה אבי הנביאים אמר, "לא בשמים היא ולא מעבר לים היא כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו" (דב' ל, יד).

12. שלושת כתיבי היד הם: (א) כ"י 5, סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 39. סימנו הישן T43 (ס' 62810). בכתב יד זה, שנכתב בשנת 989, קטע המסורה קטוע באמצעו ובסופו; (ב) כתב יד שטרם זוהה וסימנו הישן T19; (ג) החיבור "עדת דבורים" לר' יוסף קסטנדיני המצוי בכתב יד שהועתק בשנת 1207 (ס' 4249) ונתחבר כנראה במאה האחת-עשרה.

וכל הדברים האלה לפי דעתנו שישמור אלהי הרוחות לכל בשר ויצילנו מן הענש ויכון לבנו ליראתו (בר"ש, דקה"ט, סעיף 65, עמ' 53-54).

הדיון אינו ממוקד דווקא בתופעת כתיב וקרי, אלא כורך עמה גם את חילופי החסרות והיתרות וחילופי התנועות. יש רמז לכך שהגלות גרמה לחוסר הידיעה של התורה, ואפשר שביסודו של הקטע מונח פולמוס עם דעה מנוגדת, ולפיה הגלויות והצרות שעברו על ישראל גרמו לשיבושים ולספקות בנוסח המקרא. תשובתו של הקטע היא שלא נפל שיבוש בספרים, אלא שלמרות הצרות ולמרות הקשיים בתורה ולמרות הדברים הנסתרים – צריכים ישראל ואף יכולים ללמוד את התורה ולהבין אותה. שוב ושוב מובעת האמונה שלמרות הקשיים ניתן להבין את דברי התורה. ניתן אפוא לאפיין את גישתו של הקטע כגישה תמימה, הטוענת שתופעת כתיב וקרי היא מסתרי התורה, וניתן לעמוד על משמעם מתוך יגיעה בתורה ומאמץ של הלומד לכוון לכוון לשמים.

הקטע השני מציע כמה הסברים לתופעת כתיב וקרי. המקור הקדום ביותר שלו הידוע לנו הוא כתב יד הדור של מסורה שנכתב בידי עלי בן יפת בסוף המאה העשירית או בראשית המאה האחת-עשרה,¹³ והוא מופיע גם בכתבי יד אחרים ובחיבורי מסורה.¹⁴ הקטע פותח בהצגת מילים שוות בהגייתן ושונות בכתבן, כלומר שחל בהן חילוף באמות הקריאה אל"ף-ה"א או ה"א-וי"ו. במקצת המקרים המילים שוות משמעות, כגון נְקָרָא-נְקָרָה (שמ' ה, ג; שם ג, יח), ובמקצתם הן שונות משמעות, כגון יְקָרָא-יְקָרָה (בר' כא, יב; במ' כג, ג).¹⁵

לאחר מכן עובר הקטע לדון במקרי כתיב וקרי, וזה לשונו (על פי כ"י Evr II B 1548):

ועוד הוא נכתב באות ונקרא באות אחרת. ועוד דברים כתובים ולא נקראים ונקרים ולא נכתבים, וכולם ברוח הקדש מפי צירי אמונה, לא חילפו ולא שינו

13. כ"י סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 1548 (ס' 63545). לחיאור כתב היד ראה בר"ש, דקה"ט, עמ' xxxiv-xxxiii; דותן, דקה"ט, עמ' 78-79. המסורה שבכתב היד נדפסה אצל גינצבורג, המסורה, חלק ג, עמ' 295-309. הערכת זמנו של כתב היד היא על פי דותן (שם). ייתכן שהכותב, עלי בן יפת, קשור לחכם הקראי יפת בן עלי.

14. הקטע מובא אצל בר"ש, דקה"ט, § 8. הוא נמצא גם בכ"י סנט פטרבורג, Evr. II C 159 (ס' 70134); מקור זה לא צוין במהדורת בר"ש. כמו כן הוא בא בחיבור הלקטני "עדת דבורים", במחברת התיגיאן העברית. ראה J. Derenbourg, *Manuel du lecteur d'un auteur*, Paris 1871, *inconnu*, ובמקורות נוספים.

15. הכותב מדגיש פעמיים, כי "זו היא דרך המקרא כי אל"ף ישרת במקום ה"י וה"י במקום אל"ף, וכן ה"י במקום ו"ד". הניסוח הזה שייך במובהק לגישתם של חכמי הלשון, ואפשר שיש פה השפעה ישירה של ר' יהודה חיוג'.

ולא המירו, ולא נמצא אחד מהם סותר את דברי חבירו, כדברי זה כן דברי זה, בתורת משה איש האלהים אבי הנביאים. הַיְצָא הוֹצֵא (בר' ח, יז) קרואי קריאי (במ' כו, ט). וכן נבואת ישעיהו ו[שא]ר הנביאים על זו הדרך יצא זה. נלמד מזה כי הדברים המיוחדים כמות הַיְצָא הוֹצֵא, עפלים טחרים (שמ"א ה, ט), [לבג] לבז (יח' כה, ז), אשר הכיר ירבה [כבוד] אשר יכיר (דנ' יא, לט), דביונים [חריונים] (מל"ב ו, כה), שיניהם מימי רגליהם (מל"ב יח, כז), נלמד שני עינינים ושני דרכים ושתי שמות, כי יש לזו התיבה שתי שמות טחרים עפלים, למדנו מזה כי יש לזה האבר שתי שמות, וכן לחרי יונים דביונים, וכן לשיניהם מימי רגליהם. אם אמר טחורים אמת דבר ואם אמר עפלים אמת דבר. וכן לבג לבז. לבג לשון אוכל היא מלה חצויה מ"פת בג" (דנ' א, יג), לבז לשון בזה, וכולו לשון אוכל, וכן הוא אומר "ואכלת את שלל איביך" (דב' כ, יד). וזה ינוה וזה ינוה ואין אחד סותר דברי חבירו ולא משקר בו. וכן האסורים האסירים (שופ' טז, כא, כה), הכלוא הכליא (יר' לז, ד; נב, לא), שלמית שלמות (דה"א כו, כה).

ויש בו דבר אחר, יש לנו שנאמר כי בשני זמנים ובשני עתים דבר הנביא ובשני מקומות, פעם דבר והוכיח בעפלים, ופעם דבר בטחורים, וצוה לכתוב אחד מבחין ואחד מבפנים.

וכי מה יש בין לבג לבין לבז? וענתך תרבני (וַעֲנֶתְךָ – שמ"ב כב, לו), וענותך תרבני (וַעֲנֶתְךָ – תה' יח, לו), זכור שמור, ועל שלשים על שלשים, [כל] תמונה וכל תמונה (עשרת הדיברות בשמות כ ובדברים ה), [ותז]רני חיל ותאזני חיל (שמ"ב כב, מ; תה' יח, מ), [תתבר] תתברר (שמ"ב כב, כו; תה' יח, כז), מגדול מגדיל (שמ"ב כב, נא; תה' יח, נא). כל אחד ואחד לא יצא מענינו ועל פירושו, לא זה נסתר ולא זה נסתר.

וכל כתב אשר במקרא תצא על זה, חוץ מאחת על אומר מקצת הפותרים, והיא "מדד רוח הקדים בקנה המדה חמש אמות קנים" (יח' מב, טו; הקרי: מְאוֹת). ושגה ולא ידע, ולא טוב אמר ולא הוא כאשר חשב, כי יש במקרא כמות זה ארבעים ושבע תיבות נכתבים מוקדם מאוחר, כמות גולן בבשן גלון כתב (יה' כ, ח), ויקהלו ויקלהו (שמ"ב כ, יד), בערבות המדבר בעברות (שמ"ב טו, כח), והמישני את העמודים והימשני כתב (שופ' טז, כו), ותראנה עיניו כתב ותארנה קרי (שמ"א יד, כז). ואם הקדים למד על וו כמות גולן גלון לא חילף אלא בכתב, והענין אחד.

וחלילה לנביא שיתעה או ישגה ויאמר במקום מאות אמות, כי פנת ים חמש מאות קנים וכן פנת צפון וכן פנת מזרח (!), ואיך יהיה פאת קדים חמש אמות? זה לא יעמד בדיעה! ואין הוא אילא אומר הנביא וציוויו שיכתב מוקדם מאוחר כמות ויקהלו ויקלהו, בערבות בעברות, והענין אחד בלא שגגה ובלוא חילוף. והמשכילים יבינו.

הקטע פותח בהזכרת הסוג השכיח של כתיב וקרי, שיש בו חילוף של אות אחת באות אחרת (רוב מקרי כתיב וקרי אכן מצומצמים לאות אחת, ובדרך זו הם ממוינים בקובץ "אכלה ואכלה"). הוא מזכיר גם את המקרים של כתיב ולא קרי, קרי ולא כתיב. אחר כך הכותב עובר לדיון עקרוני בתופעת כתיב וקרי, וקובע כי צורות הכתיב והקרי קרובות או זהות במשמעותן, או לפחות אינן סותרות זו את זו וכל אחת מהן מתאימה להקשר ויכולה להתפרש בהקשרה. אין הוא מסביר מדוע נאמרו הדברים באופן כפול. בהמשך הדברים מוצע הסבר חלופי ("דבר אחר"): הנביא דיבר פעמיים, חזר על דבריו בשינויים קלים, וציווה לכתוב את שתי החלופות. אחרי ההסבר הזה, הכותב חוזר לטענתו הראשונה שאין הבדל משמעות בין כתיב לקרי, ועורך השוואה בין מקרי כתיב וקרי ובין כתובים מקבילים במקרא, שאף ביניהם יש שינויים אך המשמעות הכוללת שווה.¹⁶ בסוף דבריו מתפלמס הכותב בחריפות עם "מקצת הפותרים" הטוענים שיש בתנ"ך מקרה אחד חריג שלא ניתן לפרשו בדרך המוצעת. מהמשך הדברים עולה כי הפותר האלמוני טען שבפסוק החריג הזה חלה טעות או שגגה בדברי הנביא או בכתיבת דבריו. לדעת מחבר הקטע אין כאן מקרה חריג, אלא קטגוריה שלמה שחל בה שיכול אותיות. שיכול האותיות הוא, לדעתו, תופעה לשונית לגיטימית ולא טעות או שגגה.¹⁷

השוואה בין הקטע הביקורתי ובין דעת ר' יהודה חיוג' אף על פי שהקטע מופיע בכמה כתבי יד של ספרות המסורה ושולב בקטעי דקדוק המסורה המצויים בהם, הוא שייך על פי מהותו לספרות הדקדוק, שהרי הוא מנסה לבחון ולהסביר תופעה כלשהי, ולא לתאר את דרך הקריאה והכתיבה של טקסט המקרא כמו שאופייני לקטעי המסורה. בחינת דבריו של בעל הקטע מורה על כמה קווי דמיון להסבריו של חיוג', ואלה

16. ניתן לראות את ההשוואה לכתובים המקבילים במקרא כהמשך לטעון שהנביא דיבר פעמיים. אולם הפער בין עפלים לטחרים נראה גדול יותר מזה הקיים בדוגמות שהובאו לכתובים המקבילים.

17. בעל הקטע מסכים אפוא עם "הפותר" שאי-אפשר לפרש את הכתיב אמות פירוש סביר ומתאים להקשר, ופירושה היחיד של המילה הוא מאות. ואם כן אין המצב פה דומה לשאר מקרי כתיב וקרי, שבהם כל אחת מן הצורות מתפרשת לעצמה, ושתי הצורות נושאות שתי משמעויות קרובות. אולם לדעתו אין פה טעות של הנביא (כפי שטען כנראה הפותר), אלא הוראה מפורשת שלו לכתוב את המילה בשיכול אותיות. הכותב מתבסס על רשימות המסורה המונות מילים שיש בהן כתיב וקרי של "מוקדם מאוחר", היינו שיכול אותיות (אכלה ואכלה פ, סעיף 91; אכלה ואכלה ה, סעיף 73; אך בשתיהן נמנו 62 מילים ולא 47). לדעתו, רשימת המסורה הזאת מביעה עמדה פרשנית, ולפיה אין לפרש את המילים הכלולות בה על פי צורת הכתיב אלא על פי הקרי בלבד. כתיבתן בשיכול אותיות היא מעין "גזרת הכתוב" בלא טעם. מובן שהסבר כזה של הערת המסורה אינו הכרחי כלל.

הם: (א) בעל הקטע סובר, כמו חיוג', שתופעת הכתיב והקרי אינה פרי טעות. אמנם הוא מביא דעה חריגה כזאת, אך דוחה אותה בתוקף; (ב) הוא מעלה את האפשרות של שתי משמעויות שונות לכתיב ולקרי, ואף מציע לה הסבר: הנביא דיבר פעמיים; (ג) הוא מעלה את האפשרות של חילוף אותיות אהו"י כדבר טכני חסר משמעות פרשנית, בהתאם להשקפה שמציג חיוג'. הוא אף מרחיב את כלל החילוף לקבוצת פסוקים רחבה יותר שחל בה חילוף כתיב וקרי באות אחת.

עם זאת, יש כמה הבדלים: (א) מחבר הקטע אינו מדגיש שמדובר בכתיבה ובקריאה. להפך: לדבריו מדובר על כתיבה בפנים ובחוץ! (ב) אין הוא מזכיר את האפשרות שצורה אחת מן השתיים מייצגת את הצורה היסודית.

אברהם אבן עזרא

רבי אברהם אבן עזרא דן בעניין קרי וכתיב בתחילת "ספר צחות", שנתחבר במנטובה שבאיטליה בשנת 1146.¹⁸ השוואה של דבריו אל קטע המסורה הביקורתי חושפת קווי דמיון בולטים:

יש כתיב וקרי והטעם אחד (=המשמעות שווה), כמו "לבוז" "לבג" (יח' כה, ז), כי הוא כמו "פת בג" (דנ' א, ה). "לא" עם "לוי". גם שני הטעמים להם, כמו "הוא עשנו ולא אנחנו" (תה' ק, ג). רק העיקר שהוא וא"ו בטעם. ואין בכל המקרא מלה קשה, כי "טחורים" תחת "עפלים" (שמ"א ה, ט ועוד) דרך כבוד, גם כן "צואתם" "רגליהם" [...] והמלה הקשה היא ביחזקאל (מב, טז) "חמש מאות" עם "אמות". ויש להשיב כי מאות עם אמות הן אחת כמו כבש-כשב, שלמה-שמלה, יעבץ - "כי ילדתי בעצב" (דה"א ד, ט).

ואלה קווי הדמיון לקטע המסורה הביקורתי: (א) הדיון בדוגמה לבג-לבוז והטענה שמשמעות שתי הצורות אחת היא; (ב) הדיון בדוגמות של לשון נקיה; אך קטע המסורה רואה בהן צורות שקולות, ואילו ראב"ע מסביר שהקרי הוא דרך כבוד; (ג) הטענה שהכתיב אמות הוא יוצא דופן וחסר הסבר, ודחייתה של הטענה הזאת. קו הדמיון השלישי הוא המשכנע ביותר, וקשה להניח שדמיון זה הוא אך מקרה. אם לא הכיר ראב"ע את קטע המסורה בניסוח שלפנינו, הכיר לפחות את דעת "הפותרים" שטענו כי הפסוק ביחזקאל הוא יוצא דופן מכל מילות הכתיב והקרי במקרא. תשובתו של ראב"ע דומה לזו של בעל קטע המסורה, אך אינה זהה. המסרן השווה את המילה מאות למילים נוספות שיש בהן שיכול אותיות בין צורות הכתיב

18. לדברים אלו של ראב"ע ראה סימון, ראב"ע ורד"ק, עמ' 195-203. סימון מדגיש כי ראב"ע אינו מסביר את עצם קיומה של תופעת כתיב וקרי, אלא דן בדרך הפירוש של הפסוקים על פי הכתיב ועל פי הקרי. לעשייה הפרשנית של ראב"ע, מתי פירש לפי הכתיב ומתי לפי הקרי, ראה חרל"פ, ראב"ע.

והקרי (כגון גלון-גולן), וטענתו היא כי שיכול אותיות הוא חילוף אפשרי, ולפנינו צורה מילונית אחת שחל בה חילוף טכני בכתיבת האותיות. ראב"ע, לעומתו, משווה את החילוף מאות-אמות לחילופי כבש-כשב או יעבץ-בעצב, ומכאן שהוא רואה בו שתי צורות אקוויוולנטיות המביעות תוכן שווה.

חיבור שעמד לפני רבנו תם, ושיטתו של רב סעדיה גאון רבנו תם (1100-1171) דן בשלושה מקרים של כתיב וקרי בחיבור הכרעותיו על השגות דונש למחברת מנחם בן סרוק. הוא מזכיר בדבריו ספר שהיה לפניו, העוסק בהסבר שיטתי של מקרי הכתיב והקרי. את גישתו העקרונית של הספר הזה הוא מגדיר במילים "אשר נותן כח ופתרון בכל מקרא ומסורת להיותם אחד". ואלה דבריו:

וראיתי אני ספר חבור אשר חבר אחד מן הגדולים אשר היו לפנינו, אשר נותן כח ופתרון בכל מקרא ומסורת, להיותם אחד. ופתר "בכל צרתם לא צר" (יש' סג, ט), לא היה צרה כי אם למצירים להם. פרעה לקה ואבד, נבוכדנצר לקה ואבד. ולו בוי"ו נקרא כמו "אנכי בצרה" (תה' צא, טו), "ותקצר נפשו בעמל ישראל" (שופ' י, טז). וכן עשה מנחם באלה והלך לו אחר המקרא לפרש לא באלף ואחר המסורת לפרש לו בוי"ו, כי שלשתם בשתי הלשונויות משמעתם, ועיקר פתרונם בלשון בל.¹⁹

לפי הדוגמה הזאת מסתבר שאותו חיבור דן במקרים של כתיב וקרי בתנ"ך, פירש שני פירושים שונים, אחד לפי הכתיב ואחד לפי הקרי, ואחר כך הראה כי שני הפירושים משתלבים מבחינת מגמתם הכללית ("להיותם אחד"). רבנו תם מביא את דבריו רק ביחס לפסוק אחד, "בכל צרתם לא צר". החיבור מציע שני פירושים שונים לפסוק, האחד על פי הכתיב (לא: לא הייתה צרה לישראל) והשני על פי הקרי (לו: לקב"ה, הנמצא עם ישראל בצרתם), ושני הפירושים משתלבים מבחינת מגמתם, שהרי לפי שניהם הקב"ה מגן על עם ישראל. מדבריו של רבנו תם יכול להשתמע כי החיבור הזה פירש בשיטתיות את כל מקרי הכתיב והקרי בתנ"ך. אולם רחוק להניח כי המחבר מצא בכל מקרה כתיב וקרי פער פרשני בין הכתיב לקרי (המתאחדים רק מבחינת מגמתם המשותפת). ייתכן שהסתפק בדיון במקרים שניכר בהם פער בין הכתיב לקרי, וביחס לשאר המקרים קבע שאין כלל הבדל משמעות בין הכתיב לקרי. את דרך הפרשנות הזאת – פירושים מנוגדים לכתיב ולקרי ושילובם למגמה כללית

19. פיליפובסקי, דונש ורבנו תם, עמ' 8-9. בשלושת הפסוקים שהזכיר מנחם, ודונש השיג עליהם, הכתיב הוא לא והקרי לו. לדעת רבנו תם, מנחם פירשם פירוש כפול, על פי הכתיב וגם על פי הקרי, והביאם בשורה ל"א במשמעות שלילה ("לשון בל") על פי הכתיב.

אחת – מזכיר ר' אברהם אבן עזרא (בפירושו הארוך לשמות כא, ח) בשם רב סעדיה גאון (882–942):

ודע, כי לו – קרי; וכתיב הוא בפנים באל"ף, ובחוץ בו"ו. ואמר הגאון, כי שני טעמים יש לו; כמו "הוא עשנו ולא אנחנו עמו" (תה' ק, ג) – הטעם האחד: כי אנחנו לא עשינו עצמנו; והשני: כי לו אנחנו, עמו. והנכון בעיני, כי זה השני הוא האמת לבדו; וככה כולם.

פירושו של רס"ג לשמות כא, ח השתמר במקוטע בקטע גניזה של פירושו לספר שמות. נראה שהוא מסביר את הפסוק "אשר לא יעדה" בהנחה שלא היא מילת השלילה, ואחר כך אומר שיש לכתוב משמעות נוספת, לו:

ואמרו "אשר לא יעדה" כוונתו שהוא לא בחר לשאתה כל משך מגוריה אצלו, הרי שהוא רשאי (לעשות כן). ואשר למובן "אשר לא יעדה" בהוראת "לא"... הוא סובל שני מובנים: מובן "לו" ומובן שני.²⁰

לא ברור מה היה היקף פרשנותו של רס"ג בדרך הזאת של הפירוש הכפול והמשולב. מן החומר שהובא פה (דברי ראב"ע וקטע הגניזה) עולה שפירש כך בשני פסוקים שבהם הכתיב לא והקרי לו. ייתכן שפירש כך גם בפסוקים נוספים מעין אלה,²¹ ושם גם בפסוקים אחרים בתנ"ך. ייתכן בהחלט שהספר שרבנו תם מדבר עליו הושפע בדרך כלשהי מפירושו של רס"ג. יש קרבה מסוימת בין גישתם של רס"ג ורבנו תם ובין קטע המסורה שנדון לעיל, הקובע:

ולא נמצא אחד מהם סותר את דברי חברו, אלא כדברי זה כן דברי זה, [...] נלמד שני עינינים ושני דרכים ושתי שמות. כי יש לזו התיבה שתי שמות טחרים עפלים, למדנו מזה כי יש לזה האבר שתי שמות, וכן לחרי יונים דביונים, וכן לשיניהם מימי רגליהם. אם אמר טחרים אמת דבר ואם אמר עפלים אמת דבר. וכן לבג לבז: לבג לשון אכל [...] ולבז לשון בזה, וכולו לשון אוכל [...] ואין אחד מהם סותר דברי חברו ולא משקר בו.

20. המקור בערבית: "פקולה אשר לא יעדה יעניי אנה ולא אן אכתאר אן יתווג פי מודה מקאמהא ענדוה פגאיז ואמא מעני אשר לא יעדה עלא מענא לא [...] יחתמלו מענאין גמיעא מענא לו ומענא תאני". ראה רצהבי, רס"ג, קטע 214, עמ' קיא, שיט. התרגום העברי צוטט כאן בשינוי קל (תודה לדידי חנוך גמליאל). לא מצאתי את שיטתו זו של רס"ג בפירושו לתהלים (למשל לתהלים ק, ג).

21. שבעה-עשר מקרים כאלה נמנו במסורה הגדולה של כ"י שו לויקרא כה, ל. וראה גם ברויאר, ל"ב, עמ' 467–469.

גם בקטע המסורה נמצאת התפיסה שהכתיב והקרי שונים זה מזה מילולית ושווים במגמתם. אך רס"ג ורבנו תם מרחיקים לכת יותר בהגדרה הרחבה של "להיותם אחד": גם פירושים רחוקים זה מזה ומנוגדים זה לזה בהוראתן של מילות הכתוב יכולים להיות שווים במגמתם העקרונית.²² קטע המסורה אינו מזכיר את מקרי לא-לו, אולי מפני שהם קשים להסבר לפי תפיסתו.

משה קמחי

ר' משה קמחי (נפטר ב-1190), אחיו המבוגר של רד"ק, אומר בחתימת פירושו לספר משלי:

ופרשתי כתוב וקרי כאשר הטעם מורה, כי אמרתי הכתובים הם אמרים נכונים מפי הראשונים, ואנשי המסרת הבאים אחריהם הם הבינו כל סתום, ולבלתי היות ספק לעם נולד, שמו הקרואים מחוץ, לקרב הטעם הרחוק, ונשארו הכתובים על מקומם, כי כלם נכוחים למבין וישרים.²³

לפי הסברו של רמ"ק, הקרי הוא הערת גיליון שרשמו "אנשי המסרת" בשולי המקרא. הכתיב קדום ("מפי הראשונים") והקרי מאוחר לו ("הבאים אחריהם"). הקרי הוא "תיקון" על פי הדקדוק וההיגיון ("לקרב הטעם הרחוק"). רמ"ק מדגיש כי גם צורת הכתיב היא צורה נכונה, אלא שאינה ברורה להמון. זו הדעה הקדומה ביותר שמצאתי הרואה את הקרי כמאוחר לכתיב וכתיקון שלו. דעה מעין זו הובעה כשלוש מאות שנה מאוחר יותר, בהקדמתו של אברבנאל לירמיהו, והיא שזכתה לתפוצה רחבה ונתפסת כחידוש שלו.

22. גם ר' יוסף אבן כספי (פרובנס, 1280-1340 בערך) סבור שהכתיב והקרי מביעים שני מסרים שונים, שלפעמים הם מנוגדים זה לזה: "[...] היה כונת אנשי כנסת הגדולה שיהיה טעמם ופרושם כדרך כתיבתם וכדרך קריאתם, ואף על פי שיהיו מתנגדים, הנה הכל יובן והכל צדקו יחדיו, אבל משני צדדים" (כספי, אדני כסף, יש' ט, ה-ו); "ונראה לי כי ברוב, ואולי בכל, נכון שיהיה הכונה בשני הטעמים כל אחד נכון, כמו שאמר דוד 'משפטי ה' אמת צדקו יחדיו' (תהי' יט, י) [...] ובעבור זה המין עשה נותן התורה עצמו או אנשי כנסת הגדולה כתיב וקרי בכל התורה והמקרא" (כספי, מצרף לכסף, בר' לד, ג). מוזר שכספי רואה בתפיסה זו חידוש שלו ("ולא עמד על זה שום אדם לפני, ששמעתי או ראיתי" [אדני כסף, יש' ט, ה-ו]) ואינו מזכיר את רס"ג, שדבריו נזכרים בתוך פירוש ראב"ע (הפירוש הארוך לשמות כא, ח), פירוש שכספי מתייחס אליו בדבריו.

23. ראה תלמג', משלי, עמ' 328. תלמג' הדפיס את הקטע בטעות בתחילת פירושו רד"ק, אך לאמתו של דבר הוא שייך לחתימת הפירוש של ר' משה קמחי, הקודם לו בכתב היד. תודתי ליחיאל צייטקין שהעמידני על עניין זה.

דוד קמחי

ר' דוד קמחי (1160–1235) מביע בכמה מקומות את השקפתו בשאלת היווצרות הכתיב והקרי. רגילים לצטט את דבריו בהקדמת פירושו לנ"ך (תחילת יהושע). אולם נביא תחילה את דבריו בספר מלכים:

מל"א יז, יד: לא תכלה – נכתב בה"א, ונקודו כבעלי האל"ף; ועניינו לשון כליון וחסרון, כבעלי הה"א. עד יום תתן יי – כתוב בנו"ן, כמו "לתתן שם ארון יי" (מל"א ו, יט); ונקרא בלא נו"ן "תת"; ושניהם נכונים. וכבר כתבנו דעתנו בכתוב וקרי (שמ"ב טו, כא), כי בגלות נשתבשו הנסחאות, והיו מוצאין בנסחא אחת כך, ובנסחא אחרת כך, ולא עמדו על ברום; וכתבו האחת מבפנים והאחרת מבחוץ.

כמו רבים מקודמו מדגיש רד"ק כי שני הנוסחים "נכונים", כלומר ניתנים לפירוש. דיונו על הגזרה שיש לשייך אליה את הפועל תְּכַלֶּה מזכיר מאוד את דרכו של חיוג', ודבריו על כתיבה בפנים ובחוץ מזכירים את קטע המסורה הביקורתי ואת דברי רמ"ק אהיו. אולם רד"ק אינו מקבל את הגישה ההרמונית, הטוענת כי שתי הצורות באו יחדיו לעולם בכוונת מכוון וכך היו מעולם. לדעתו, רק נוסח אחד יכול להיות הנוסח המקורי, ומצב שבו אנו מוצאים שני נוסחים (נכונים!) זה לצד זה הוא תוצאה של שיבוש שנגרם מחמת הגלות. דעה דומה מביע רד"ק בראש ספר יהושע, ובלשון כמעט זהה בפירושו לשמואל ב.²⁴

בפירושו לפסוק אחר בספר שמואל מפנה רד"ק לפירושו הקודם, ואף על פי כן נראה שהוא מציג שם הסבר שונה במקצת לתופעה:

שמ"ב כא, ט: והם – כן כתיב, וקרי "והמה", ושניהם אחד; וכבר כתבתי (שמ"ב טו, כא) בזה ובדומיהם, כי נוסחאות נמצאו אחר הגלות, והלכו

24. הקדמה לפירוש רד"ק לנ"ך (בראש ספר יהושע): "ואכתוב הפסוקים אשר צריך לפרשם והמלים אשר צריך לדקדם. וגם אכתוב טעם כתוב וקרי, וכתיב ולא קרי, וקרי ולא כתיב, כאשר אוכל לתת טעם לשניהם כל אחד ואחד במקומו. ונראה כי המלות האלה נמצאו כן, לפי שבגלות הראשונה אבדו הספרים ונטלטלו, והחכמים יודעי המקרא מתו, ואנשי כנסת הגדולה החזירו התורה לישנה, מצאו מחלקת בספרים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם; ובמקום שלא השיגה דעתם על הברור כתבו האחד ולא נקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, וכן כתבו בדרך אחד מבפנים ובדרך אחר מבחוץ". פירוש רד"ק לשמואל ב טו, כא: "כי אם במקום – אם כתוב ולא קרי, והעניין אחד, אם קרי או לא קרי. והמלות האלה הכתובין ולא קריין, או קריין ולא כתיבין, וכן כתוב וקרי, נראה כי בגלות הראשונה אבדו הספרים ונטלטלו, והחכמים יודעי המקרא מתו, ואנשי כנסת הגדולה שהחזירו התורה לישנה מצאו מחלוקת בספרים הנמצאים, והלכו בהם אחר הרוב, לפי דעתם; ובמקום שלא השיגה דעתם על הברור, כתבו האחד ולא נקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, או כתבו אחד מבחוץ ואחד מבפנים".

בקריאה אחר הרוב; וכן כתוב (בהמשך הפסוק) "תחלת קציר", וקרי "בתחילת"; כתוב "תלום שם הפלשתים" (שמ"ב כא, יב), וקרי "תלאום שמה פלשתים"; ושניהם עניין אחד.

גם כאן מדגיש רד"ק שאין הבדל פרשני בין שתי הדעות, והבדלי הנוסחאות נובעים משיבושים שחלו עקב הגלות. אולם במקומות האחרים לא הגדיר רד"ק איזו נוסחה שימשה "בפנים" ואיזו "בחוץ", ומשתמע מדבריו שלא הייתה בכך כל שיטה. ואילו כאן הוא אומר "והלכו בקריאה אחר הרוב", וניתן להבין אולי כי נוסח הקרי הוא הכרעה על פי הרוב ואילו נוסח הכתיב מבוסס על טופס מוסמך כלשהו.²⁵

סיכום

רוב הראשונים שסקרנו מדגישים את נכונותן של שתי הצורות, "זה יגוה וזה ינוה". יש המציינים את שויונן של שתי הצורות מבחינה פרשנית (קטע המסורה, ראב"ע); יש הרואים במסירה הכפולה דרך למסירת מידע לשוני מורכב (חיוג) או שני מסרים שונים המשתלבים זה בזה (רבנו תם, ראב"ע בשם רס"ג).

שני האחים לבית קמחי, רמ"ק ורד"ק, הציעו דרכים חדשות להסבר, שיש בהן ממד ביקורתי. רמ"ק סבר שהקרי הוא פרי תיקון מאוחר של צורות נכונות אך קשות; ואילו רד"ק סבר כי אף ששתי הצורות נכונות, שיבוש נוסחאות הוא העומד בשורש התופעה.²⁶

25. מדבריו בראש ספר יהושע ובשמואל ב טו, כא עולה כי במקום שיכלו חכמים להכריע, על פי הרוב ועל פי דעתם, לא נוצר מצב של כתיב וקרי, ורק במקום שלא יכלו להכריע השאירו שתי נוסחאות.

26. ניסוחיו של רד"ק חוזקו והועצמו בידי ר' פרופיאט דוראן (יצחק בן משה הלוי, 1360–1412), המדבר בספרו "מעשה אפוד" (1403) על "הפסד ובלבול" שחלו בספרי הקודש וגרמו לתופעת כתיב וקרי. דוראן מדגיש את הניגוד בין הלשון העברית שאבדה ונשתכחה ובין המקרא שהשתמר באופן שלם בזכות מפעלם של הסופרים ובעלי המסורה. עניין הכתיב והקרי הוא בבחינת חריג המלמד על הכלל: גם המקרא היה נתון בסכנת הפסד ובלבול, כמו הלשון העברית כולה. עזרא ומשיכיו הצליחו לבלום את התהליך הזה, אך במקצת המקומות התקשו בדבר, ולכן "הניחו הכתיב והקרי". ראה ספר מעשה אפוד, מהדורת י"ט פרידלנדר ו' הכהן, וינה תרכ"ה, עמ' 40. בדברו על "מקומות אשר השיגם ההפסד והבלבול", דוראן מתבסס כנראה על דברי רד"ק, שהיה הראשון שדיבר על "שיבוש הנוסחאות" עקב הגלות. אברבנאל (1437–1508), שהכיר את רד"ק ואת דוראן ("האפורי"), הזדעזע במיוחד מן הניסוח של האחרון: "איך אוכל בנפשי להאמין, ואיך אעלה על שפתי, שמצא עזרא הסופר ספר תורת האלהים וספרי נביאיו מסופקים בהפסד ובלבול!". ראה דון יצחק אברבנל, הקדמה לירמיהו, בתוך פירוש על נביאים אחרונים, ירושלים תשט"ז, עמ' רצט.

חלק ד: הדעות במחקר על מקורה של תופעת כתיב וקרי

חוקרים רבים ניסו לעמוד על פשרה ומקורה של תופעת כתיב וקרי, ומן הראוי לבחון את דבריהם לאור מה שנתבאר לעיל.²⁷ היו שסברו כי הכתיב והקרי מייצגים גרסאות של כתיב יד שונים. גישה זו נאמרה בכמה אופנים: הכתיב מייצג נוסח של כתב יד קדמון והקרי מייצג גרסאות שנמצאו בכתיב יד אחרים.²⁸ או שגרסת רוב כתיב היד נוקדה ונחשבה קרי ואילו גרסת המיעוט נותרה בלא ניקוד ונחשבה כתיב.²⁹ או שחלק ממקרי הכתיב והקרי הם מבחר גרסאות שנבחרו בשיקול דעת מתוך מבחר טקסטים קדומים.³⁰ לאמתו של דבר, הגישות האלה הן וריאציות שונות של הגישה שהציע רד"ק.

קבוצה אחרת של חוקרים הניחה כי הקרי הוא תיקון נוסח. תיקון זה נעשה בידי עזרא הסופר או בידי אדם אחר או קבוצה אחרת, או כמהלך הדרגתי שנעשה במשך כמה דורות. זו היא בעיקרה גישתם של משה קמחי ושל אברבנאל. גישה זו נפוצה למדי,³¹ ויש חוקרי מקרא (לאו דווקא מקרב העוסקים בענייני המסורה) המקבלים אותה כהנחת יסוד בפרשנות המקרא.

מול שתי הגישות האלה עומדת גישה שלישית, הטוענת בפשטות כי הערות הכתיב מייצגות את מסורת הכתיבה והערות הקרי את מסורת הקריאה.³² בעלי המסורה שימרו את שתי המסורות האלה שהגיעו אליהם, ולא כפו את האחת על חברתה גם כאשר היה ביניהן ניגוד או מחלוקת. אמירה זו נראית כטאוטולוגיה, כדבר מובן מאליו, ובמבט ראשון היא נראית כהתחמקות מן השאלה. הלוא בשלב כלשהו נוצר הניגוד בין המסורות, והשאלה חוזרת אפוא למקומה: מה מקורו של הניגוד הזה? אולם אין הדבר כך. אם נקודת המוצא לדיון היא שלפנינו נוסח יסוד והערות שוליים המעידות על נוסח אחר (כמו שעולה מלשונם של המדברים על "אחד מבחוץ ואחד מבפנים"), אזי השאלה אם הערות הקרי מבוססות על כתיב יד או על תיקון

27. לסיכום נאה ומעודכן של הכיוונים שהלכו בהם החוקרים ראה גריבס, כתיב וקרי. אולם לדעתי אין יסוד למסקנתו שהמסרנים התכוונו להעדיף את הקרי על הכתיב. המסרנים באו למסור את הטקסט ולא לפרש אותו, והמסירה נעשתה במקביל ביחס לשתי המסורות.

28. גורדיס (כתיב וקרי, עמ' 11) מזכיר את דעותיהם של גזניוס, דה-ראטה, דילמן וקניג. וראה גם אורלינסקי, כתיב וקרי, עמ' 185; טוב, ביקורת, עמ' 48.

29. ראה אורלינסקי, כתיב וקרי.

30. ראה גורדיס, כתיב וקרי, עמ' 47-50.

31. גורדיס (שם, עמ' 13) מזכיר את דעותיהם של שטראק, גינצבורג ואחרים. אורלינסקי (כתיב וקרי, עמ' 185) מביא לדוגמה את דבריו של ס"ר דרייבר בפירושו לשמואל.

32. לחוקרים שהציעו את הגישה הזאת שבה וריאציות שונות ראה לוי, הקרי; ברויאר, אמונה ומדע; ברויאר, כתיב וקרי; פרי, מבט חדש (ראה גם בחלק א של המאמר, הערה 6). וראה טוב, ביקורת, עמ' 50.

נוסח מסברה היא שאלה מהותית ועקרונית. לעומת זאת, לפי התפיסה שהכתיב משקף את מסורת הכתיבה והקרי משקף את מסורת הקריאה, הפער בין שתי העמדות מתעמעם. באופן תאורטי קיים פה מגוון של אפשרויות: במקרים שבהם נמצא כי לכל אחת משתי המסורות יש תמיכה בענין נוסח קדומים, כגון בתרגומים ובמגילות מדבר יהודה, סביר להניח כי לפנינו חילוף נוסחים קדום: הנוסח שנתגלגל אל מסורת הקריאה הוא קדום מאוד, ואפשר ששימש במסורות מסוימות גם כנוסח הכתיב. במקרים שבהם אין למסורת הקרי תמיכה בעדי נוסח עתיקים, ושיקולים בלשניים מורים על קדמותה של צורת הכתיב, ייתכן שצורת הכתיב מייצגת את הנוסח הקדום ומסורת הקריאה היא פרי תיקון של הנוסח הזה; שהרי קיימת לעתים נטייה אצל הקוראים לתקן צורות לשון קשות, מדעת או שלא מדעת, ולהמירן בצורות שכיחות המוכרות להם יותר. במקרים שבהם נוסח הכתיב קשה להסבר, ייתכן שחל שיבוש במסורת הכתיבה, ואילו מסורת הקריאה שמרה את הנוסח המקורי, או שהיא פרי תיקון מוצלח של השיבוש שנשתרש במסורת הכתיבה.

אולם הדיון עתה הוא במישור אחר: שוב אין דנים על עצם היותן של הערות הקרי כתופעה מוזרה ויוצאת דופן הטעונה הסבר; שהרי הקרי הוא ייצוג של מסורת הקריאה ומהותו ברורה ופשוטה. מה שנותר לדיון הוא מה טיבה של מסורת הקריאה הזאת בפסוק פלוגי, כיצד נוצר הפער בין שתי המסורות, ומה ניתן לומר על כל אחת מהן מבחינה בלשנית ופרשנית. הדיון הוא עתה על כל מקרה לגופו, ואין כל סיבה להניח שההסבר יהיה אחיד בכל המקרים. שהרי מסורת הנוסח "זורמת" בשני צינורות מקבילים, ובמהלך הזרימה נוצר פער בין שני הצינורות האלה מסיבות שונות ומגוונות.

מיון מקרי הכתיב והקרי לסוגים

לצורך הדיון הזה מן הראוי למיין את מקרי הכתיב והקרי לסוגיהם, ולדון מהו ההסבר ההגיוני ביותר להיווצרות הפער בין הכתיב לקרי בכל אחד מן הסוגים. מיונים כאלה נעשו כבר בתקופות קדומות. התלמוד הבבלי מזכיר את שם הוי"ה ואת "המקראות הכתובים בתורה לגנאי", שבהם קל להסביר כיצד ומדוע נוצרה מסורת קריאה שנמנעה מהגיית המילה כפי שהיא כתובה. כמו כן מזכיר התלמוד את המילים שהן "קריין ולא כתיבן, וכתיבן ולא קריין"³³.

בחיבור המסורה "אכלה ואכלה" באות כשבעים הערות מסורה,³⁴ שכל אחת מהן

33. פסחים נ ע"א (שם הוי"ה), מגילה כה ע"ב (מקראות הכתובים לגנאי), נדרים לו ע"ב (קרי ולא כתיב, כתיב ולא קרי). ראוי להעיר כי שם הוי"ה נקרה במקרא 6827 פעמים, והיקריות אלה הן הרוב המוחלט של מקרי כתיב וקרי במקרא.

34. אכלה ואכלה פ, סעיפים 91, 97-159, 162-167, 169-170. ראה חלק א של המאמר, עמ' 65.

מפרטת סוג מסוים של כתיב וקרי, כגון מילים הנקראות ולא נכתבות, מילים שנכתבות כתיבה אחת ונקראות כשתיים, מילים שיש בהם אל"ף שאינה נקראת, מילים שנכתבת בסופן יו"ד וקוראים ה"א, מילים הנכתבות בשיכול אותיות ("מוקדם מאוחר"). הערות המסורה האלה באות לעתים גם במסורה הגדולה של מצחפי המקרא, אך ב"אכלה ואכלה" הן סודרו ואורגנו בסדר הגיוני, המתחשב גם בסדר האלפביתי של האותיות הנדונות. המסורה, כדרכה, שאפה לשמר את נוסח המקרא ולא באה להציע הסבר לדרך היווצרותו. אך ניתן לנצל את המיון שהציעה המסורה ולהציע הסבר לכמה מן הקטגוריות שהגדירה, כגון חילוף גרפי בין אותיות דומות: בי"ת-כ"ף, דל"ת-רי"ש, ה"א-חי"ת (אכלה ואכלה פ, הערות 149-150, 121-123), התלבטות במקום חלוקת התיבות (שם, הערות 101-102), כתיב המייצג צורות לשון קדומות: חילופי ה"א-וי"ו בסוף התיבה, כגון יְקַרְחָה, שְׁפָכָה (שם, הערה 113), יו"ד יתרה בסוף המילה, כגון אֲתִי, לְכִי, נְשִׁיכִי (שם, הערה 127).

החוקר המודרני הראשון שמיין את מקרי הכתיב והקרי מנקודת מבט לשונית הוא ראובן גורדיס, שהציג מקרים אלה ב-85 רשימות, על פי הסיבה המשוערת להיווצרותן: כיוון הדיפתונג ay, צורות כתיב ארכאיות, צורות הפסק בכתיב, חילופי אל"ף-יו"ד בין תנועות ועוד.³⁵ לאחרונה דן מימון כהן בהרחבה במקרי כתיב וקרי בתורה ובנביאים ראשונים והציע להם הסברים לשוניים.³⁶ ראוי להדגיש כי במקרים רבים אי-אפשר למצוא סיבה ודאית להיווצרות הכתיב והקרי. למשל, בין מקרי הכתיב והקרי מרובים מאוד חילופי וי"ו-יו"ד. את רובם ניתן לתלות בתקלת העתקה; אולם ניתן גם להסבירם כחילוף מורפולוגי בין צורות קרובות.³⁷

ברויאר התייחס לסיבת היווצרות הפער בין כתיב לקרי, והבחין בין שלושה סוגים עיקריים: (א) קרי שהוא לשון כבוד (שם הוי"ה) או לשון נקייה (כגון ישגלנה-ישכבנה); (ב) קרי שהוא תוצאה של התפתחות השפה (כגון אתי-את); (ג) כל מה שאינו כלול בשני הסוגים הראשונים ומוגדר "נוסחים מתחלפים".³⁸ בסוג הראשון, צורת הקרי היא לעולם הצורה ה"מעודנת" (או ה"מתוקנת"), והדבר נובע מן הרגישות של הקריאה בציבור. גם הסוג השני קשור לטיבן של מסורת הכתיבה ושל מסורת הקריאה: בדרך כלל השפה הכתובה היא שמרנית יותר והשפה המדוברת דינמית ומשתנה. משום כך הצורה הארכאית השתמרה בצורת הכתיב, ואילו הקרי

35. גורדיס, כתיב וקרי, עמ' 85-158. שש הרשימות האחרונות של גורדיס אינן ממוינות מבחינה לשונית.

36. כהן, הכתיב והקרי.

37. גם צורות שנוצרו כתוצאה מתקלה במסירה ניתנות בדרך כלל להסבר, גם אם הסבר דחוק. במשך הדורות פירשו הלומדים והפרשנים את הכתוב על פי ההסברים האלה.

38. ברויאר, כתיב וקרי, עמ' 10-11.

מוסר את הצורה הצעירה יותר. אולם הכלל הזה אינו מוחלט, וייתכנו גם מקרים הפוכים. למשל, כינוי הגוף אנו, הידוע מלשון חכמים והמאוחר יותר מהכינוי אנחנו, השתמר רק בצורת הכתיב (יר' מב, ו). ניתן להסביר עובדה זו בכך שבמסורת הקרי קיימת נטייה לאחידות ולדחיית הצורות החריגות, ומגמה זו עומדת לעתים בניגוד למגמה להעדיף צורות לשון צעירות יותר.³⁹

אפיון מקרי הכתיב והקרי

דרך נוספת שהלכו בה חוקרים היא בדיקת הערות הקרי בניסיון למצוא מאפיינים שלהן, ובהם גם מאפיינים שליליים, כלומר אילו תחומים אינם כלולים בהן.⁴⁰ כבר אליהו הלוי אשכנזי (בחור) העיר כי אין הערות הקרי עוסקות בענייני כתיב מלא וחסר, וגם לא בשאלות הקשורות לניקוד ולטעמים.⁴¹ אחרים העירו כי מעולם לא מצאנו יותר משתי צורות, האחת כתיב והשנייה קרי.⁴² מאפיינים אלה מקשים על התאוריה שכתיב וקרי הם תיעוד של גרסאות מכתבי יד. עוד הוער כי השינויים בין כתיב לקרי הם מזעריים; לרוב הם ממוקדים באות אחת במילה. מקרים של חילופי מילים נרדפות, האופייניים לחילופי גרסאות בין כתבי יד, אינם מצויים בהערות הקרי.⁴³

נבדקה גם שאלה העקיבות בהערות הקרי. לעתים באה הערת קרי במקום מסוים במקרא, ואילו במקום אחר בא כתיב דומה בלא הערת קרי.⁴⁴ יש מקרים של כתיב וקרי הפוכים, כלומר צורת הכתיב במקום אחד היא הקרי במקום אחר, ולהפך.⁴⁵ חוסר עקיבות זו אינה מובנת לפי התפיסה שהקרי הוא תיקון של הכתיב.

39. קימרון (ארמית מקראית, עמ' 8) מציין כי סופיות הנסותרות בפועל ובכינויים של הארמית המקראית נודעה במסורת הכתיב עם צורות הנסותרים (נפקו, מנהון), ואילו מסורת הקרי המאוחרת קיימה את הצורה הקדומה (נפקה, מנהין). בארמית המקראית בולט ביותר הפער הדיאלקטי השיטתי בין מסורות הכתיב והקרי. על הרקע הלשוני של שתי המסורות האלה ראה פסברג, ארמית.

40. ראה למשל אורלינסקי, כתיב וקרי; גורדיס, כתיב וקרי; פֶר, מבט חדש; ייבין, המסורה, עמ' 51-58; טוב, ביקורת, עמ' 46-50; גריבס, כתיב וקרי.

41. אליהו הלוי אשכנזי (בחור), מסורת המסורת, הקדמה שלישית, זולצבך תקל"א, ח ע"א.

42. גורדיס, כתיב וקרי, עמ' 17, בשם ולהאוזן.

43. פֶר, מבט חדש, עמ' 26. יש להוציא מן הדיון מקרים של לשון נקיה שסיבתם ברורה.

44. כגון 'ויישם' [ויישם ק'] לפניו לאכל" (בר' כד, לג) לעומת 'ויישם בארון במצרים' (בר' נ, כו). ראה גורדיס, כתיב וקרי, עמ' 22.

45. כגון ענוים כ' ענייים ק' (יש' לב, ז) לעומת עניים כ' ענייים ק' (תה' ט, יג). ראה גורדיס, שם, עמ' 17.

בדיקת המובנות והסבירות מורה כי בדרך כלל צורת הקרי סבירה מצורת הכתיב.⁴⁶ אולם יש מקרים שבהם דווקא צורת הכתיב מובנת וצורת הקרי קשה, כגון הוצא כ' הִצָּא ק' (בר', ח, ז'). צורות כאלה אינן מובנות לפי התפיסה שהקרי הוא תיקון של הכתיב.

כל המאפיינים האלה יובנו בפשטות לפי התפיסה שלפנינו שתי מסורות מקבילות, מסורת כתיבה ומסורת קריאה. ברור מאליו שמסורת הכתיבה אינה עוסקת בניקוד ומסורת הקריאה אינה עוסקת בכתיב מלא וחסר. ניתן להצביע על מגמות המאפיינות את מסורת הקריאה, כגון שהיא מובנת יותר. אולם אין כל סיבה לצפות לעקיבות ולשיטתיות מוחלטת, ועל כן ייתכנו מקרים שבהם דווקא מסורת הקרי נראית קשה ומקרים של כתיב וקרי הפוכים. את היעדרם של חילופי גרסאות של מילים מקבילות ניתן להסביר כתהליך של התקרבות מסורת הקריאה אל מסורת הכתיבה.

לעתים נדירות הערת קרי אינה מורה על הגייה שונה מן הכתיב אלא על פירוש שונה. הכוונה היא בעיקר להערות הקרי העוסקות בחילופי המילים לא-לו ובאות בכל כתיבי היד. בכמה כתבי יד ומקורות מסורה באות הערות נוספות ממין זה. למשל, בכ"י ל: לך - לכה ק' (במ' כג, יג), מְבִי - מביא ק' (מל"א כא, כא), אָבִי - אביא ק' (מל"א כא, כט). ב"אכלה ואכלה" נזכרים: וּמְטִי - ומטה ק', וּבְמַרְאִי - ובמראה ק'.⁴⁷ לדעת ברויאר, הערות הקרי העוסקות בחילופי לא-לו התפתחו מהערות מסורה קדומות יותר שעסקו בכתיב המילה, ולפיכך הן "קרי מדומה". ומכל מקום, הערות אלו התקבלו גם בכתיבי היד הקדומים והמוסמכים ביותר הידועים לנו, כגון כתר ארם צובה, ולפיכך יש להתייחס אליהן כקטגוריה מיוחדת וחריגה של הערות קרי.⁴⁸

סיכום

בעת דיון בתופעת הכתיב והקרי ראוי להתייחס למסורת הכתיבה, למסורת הקריאה ולפער ביניהן, ולא לדרך ניסוח הערות הקרי בידי בעלי המסורה שהיא מאוחרת ותלויה בסגנונם של המסרנים. גם ההסבר הכללי לתופעת הכתיב והקרי וגם ההסבר

46. גורדיס (שם, עמ' 23) טוען כי רק במקצת המקרים צורת הקרי עדיפה על צורת הכתיב.
47. אכלה ואכלה פ, סעיף 116: 'ר' מלין כתב' י בסוף תיבות' וקרין ה': [...] ומטי - וקרבתי אליכם למשפט (מל' ג, ה); ובמראי - שמח בחור בילדותך (קה' יא, ט). וכן מ"ג-ד, שמואל ב כא, כא ועוד.
48. ברויאר, ל², עמ' 18-20; ברויאר, כתיב וקרי, עמ' 12-13. אין צורך לטעון כך ביחס למכלול הרחב של ההערות מסוג בְּנו - בניו ק'; אָהֶלָה - אהלו ק', כפי שטוען ברויאר, ל². מוטב לומר כי בתודעתם של המסרנים סיומת aw ראוי שתיכתב תמיד יו, וסיומת o ראוי שתיכתב בויו, פרט למילים שכיחות כגון פֶּה, פְּרָעָה, המסתיימות תמיד בה"א.

הספציפי לכל מקרה ומקרה צריכים לצאת מנקודת המוצא הזאת. התייחסות זו לכתיב ולקרי בולטת במיוחד בדיוניו של ר' יהודה חיוג'.

הקורפוס של מקרי כתיב וקרי הוא גמיש, וגבולותיו אינם ברורים. יש להבחין בין נקודת המבט של המסרנים, שהיא טכנית בעיקרה, ובין נקודת המבט הפרשנית, המתעלמת ממקרים שהמסורה מעירה עליהם ועם זאת כוללת בדיון מקרים שהמסורה אינה מעירה עליהם ואף אינה יכולה לעשות כן.

שורש תופעת הכתיב והקרי נעוץ באופיו הכפול של תהליך המסורה, ולא במעשה חד-פעמי של עריכה או תיקון שאירע בנקודה היסטורית כלשהי. המאורע הדרמטי היחיד בתולדותיה של תופעה זו קשור לתהליך המסירה, והוא התקנת סימני הניקוד. מאורע זה לא יצר את תופעת הכתיב והקרי, אלא רק העלה אותה על פני השטח והביא לרישום מלא שלה.

אשר למעשה הפרשני, רוב הפרשנים הראשונים והאחרונים מסכימים ששתי המסורות הן "נכונות", וראוי לפרש את המקרא לפי כל אחת מהן.⁴⁹ במקצת המקרים הערת המסורה היא טכנית ואין הבדל לשוני או פרשני בין שתי המסורות; במקרים רבים יש ביניהן פער לשוני, אך רק במיעוט המקרים יש ביניהן גם הבדל פרשני. ויש מן הראשונים שראו במסירה הכפולה דרך למסירת מידע לשוני מורכב או שני מסרים שונים המשתלבים זה בזה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

מחקרים

H. M. Orlinsky, "The Origin of the *Kethib-Qere* = כתיב וקרי System: A New Approach", *Congress Volume, VTSup 7* (1960), pp.

184–192

F. D. Esteban, *Sefer Okhlah We-Okhlah*, Madrid 1975 = אכלה ואכלה ה

אכלה ואכלה פ = ספר אכלה ואכלה, מהדורת ז' פרנסדורף [על פי כ"י פריז], הנובר תרכ"ד

בו"ש, דקה"ט = ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, מהדורת י' בער וה' שטראק, ליפסיה 1879 (ד"צ ירושלים תש"ל)

J. Barr, "A New Look at *Kethibh-Qere*", *OTS 21* (1981), = בַּר, מבט חדש, pp. 19–37

⁴⁹ מסקנה מעשית זו נכונה גם לפי הדעות שבמהלך הדורות התעורר ספק בנוסח המקרא, שהרי מכל מקום לפנינו שתי נוסחאות חלוקות ולכל אחת הסבר משלה. וגם לפי הדעות שצורת הכתיב קדומה וצורת הקרי היא תיקון שלה, יש מקום לחפש הסבר לצורה הקשה והקדומה והסבר לצורה המתוקנת.

ברויאר, אמונה ומדע = מ' ברויאר, "אמונה ומדע בנוסח המקרא", שיטת הבחינות של הרב מרדכי ברויאר, בעריכת י' עופר, ירושלים תשס"ה, עמ' 71-91 (נתפרסם לראשונה: דעות מז [תשל"ח], עמ' 102-113)

ברויאר, כתיב וקרי = מ' ברויאר, "כתיב וקרי", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 7-13

ברויאר, ל"ב = מ' ברויאר, המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתיב ל"ב, ניו-יורק תשנ"ב

R. Gordis, *The Biblical Text in the Making: A Study of the Kethib-Qere*², New York 1971 (Philadelphia 1937)

גינזבורג, מבעד למסורת = ח"א גינזבורג, "מבעד למסורת", תרכ"ח (תרצ"ד), עמ' 208-223; ו (תרצ"ה), עמ' 543 (=מקרא) בחקר לשון המקרא, ליקוטי תרכ"ח ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 229-245

גינזבורג, המסורה = כ"ד גינזבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 (ד"צ ירושלים תשל"א)

M. Graves, "The Origins of *Ketiv-Qere* Readings", *TC* (ejournal): *A Journal of Biblical Textual Criticism* 8 (2003)

דותן, דקה"ט = א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז

I. Himbaza, "Le 'nûn' marginal et la petite massore", *Textus* = נון (2000), pp. 173-191

חרל"פ, ראב"ע = ל' חרל"פ, "קרי וכתוב בפירושי רבי אברהם אבן-עזרא", בית מקרא 42 (תשנ"ז), עמ' 239-256

טוב, ביקורת = ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא: פרקי מבוא, ירושלים תש"ן

טוב, הטקסטים = ע' טוב, "הטקסטים המקראיים שנמצאו במדבר יהודה ותורתם לביקורת נוסח המקרא", מגילות מדבר יהודה: ארבעים שנות מחקר, בעריכת מ' ברושי ואחרים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 63-98

טנא, חיוג' = חיבורי הדקדוק של יהודה חיוג', חומר קריאה לסמינריון של ד"ר ד' טנא, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשל"ו

ייבין, אוסף = י' ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבלי, א-ג, ירושלים תשל"ג

ייבין, המסורה = י' ייבין, המסורה למקרא (אסופות ומבואות בלשון, ג), ירושלים תשס"ג

ייבין, ניקוד בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

כהן, הכתיב והקרי = מ' כהן, הכתיב והקרי שבמקרא: בחינה בלשונית של חילופי מסורות מושתתת על נוסח המקרא שב"כתר ארם צובה", ירושלים תשס"ז

כספי, אדני כסף = יוסף כספי, אדני כסף: פירושים על נביאים ראשונים ואחרונים, מהדורת יצחק לאסט, לונדון תרע"א-תרע"ב
 כספי, מצרף לכסף = יוסף כספי, מצרף לכסף, מהדורת אביגיל ראק, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ז
 כתאב אלגתף = נ' בסל, כתאב אלגתף לר' יהודה חיוג': מהדורה ביקורתית, תל-אביב תשס"א

לויין, הקרי = ש' לויין, "ה'קרי': הטקסט היסודי של התנ"ך", הגות עברית באמריקה, א, בעריכת מ' זהרי, א' טרטקובר וח' אורמיאן, תל-אביב תשל"ב, עמ' 61-86
 לייאנס, כתיב וקרי = ד' לייאנס, "כתיב וקרי בנוסח המקרא המוסמך ובקובץ 'אכלה ואכלה'", עיוני מקרא ופרשנות ז: מנחת ידידות והוקרה למנחם כהן (תשס"ה), עמ' 79-135

J. P. Siegel, "The Employment of Palaeo-Hebrew = שמות הקודש Characters for the Divine Names at Qumran in the Light of Tannaitic Sources", *HUCA* 42 (1971), pp. 159-172

סימון, ראב"ע ורד"ק = א' סימון, "ראב"ע ורד"ק: שתי גישות לשאלת מהימנות נוסח המקרא", בר אילן ו (תשכ"ח), עמ' 191-237
 ספר השרשים = ספר השרשים: החלק השני ממחברת הדקדוק, חברו בלשון ערב ר' יונה אבן ג'נאח והעתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תבון, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו

עופר, מסרן = י' עופר, "דרכו של מסרן: על מסורתו של אהרן בן אשר בכתר ארם צובה", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב - ספר היובל לישראל ייבין), עמ' 481-500
 פיליפובסקי, דונש ורבנו תם = ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם, מהדורת צ' פיליפובסקי, לונדון תרט"ו

S. E. Fassberg, "The Origin of the *Ketib/Qere* in the = פסברג, ארמית Aramaic Portions of Ezra and Daniel", *VT* 39 (1989), pp. 1-12

M. Serfaty, "Un fragment de catalogue massorétique - T-S = צרפתי, קטע NS 287-15: Contribution à l'histoire des méthodes de classification des anciennes listes massorétiques", *Proceedings of the Ninth International IOMS Congress (1989)* (Masoretic Studies, 7), Missoula, MT 1992, pp. 111-129

P. Cassuto, *Qere-Ketib et listes massorétiques dans le = קאסוטו, כתיב וקרי* *manuscrit B19a*, Frankfurt a.M 1989

קוטשר, מגילת ישעיהו = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
 קימרון, ארמית מקראית = א' קימרון, ארמית מקראית (ספריית האנציקלופדיה המקראית, י), ירושלים תשנ"ג

רצהבי, רס"ג = י' רצהבי, פירושי רב סעדיה גאון לספר שמות, ירושלים תשנ"ח
 תלמג', משלי = פירושים לספר משלי לבית קמחי – ריק"ם, רמ"ק, רד"ק, מהדורת
 א' תלמג', ירושלים תשנ"א

קיצורים אחרים

- א = כתר ארם צובה, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ו
 ד = מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ו
 ל = כ"י סנט פטרבורג (לנינגרד), ספרייה לאומית Evr I B19a, מהדורת צילום
 חדשה, גרנד רפידס, מישגן 1998
 מ"ג = מסורה גדולה
 מ"ק = מסורה קטנה
 ק = כתב יד קהיר, בית הכנסת הקראי 34 (נביאים)
 ש = כתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb 24° 5702 (תורה)
 ש1 = כתב יד ששון 1053 (תנ"ך)

